

Bismillah...

İSLAM HUKUKUNA GİRİŞ DERS NOTLARI

Adnan Memduhoğlu - 2018

GİRİŞ

İnsan, toplumsal (medenî/sosyal) bir varlık olarak nitelendirilmiştir. Toplumsal yaşamın oluşması ve varlığını devam ettirmesi, ancak belli bir düzen içinde gerçekleşebilir. İnsanların belli ölçülere göre birbirileri ile ilişki kurmalarını sağlayan yapıya, toplumsal düzen denilmektedir. Toplumsal düzenin kurulması ve sürdürülmesi de, bireyleri nasıl davranmaları gerektiği hususunda yönlendirecek bir kısım kuralların varlığını zorunlu kılmaktadır. Söz konusu kurallara, toplumsal düzen kuralları denilmektedir. Toplumsal düzen kuralları, ahlâk, hukuk, örf-âdet ve görgü kuralları biçiminde tasnif edilmektedir. Hukuk, toplumsal düzen kuralları arasında, devlet gücüne dayalı yaptırım mekanizmalarına sahip olmaları nedeniyle toplumsal düzenin kurulması ve devamı bakımından en etkili kural grubunu temsil etmektedir.

Fıkıh kelimesi sözlükte "bir şeyi bilmek, iyi ve tam anlamak, bütününe ve ince noktalarına vakıf olmak ve kavramak" anlamına gelir. Fıkıh kavramının tarihsel gelişim aşamalarından ilki, Kur'ân-ı Kerîm ve hadislerde, kelimenin sözlük anlamına göre daha özel bir nitelik kazanmasıdır. Fıkıh kelimesine Kur'ân-ı Kerîm ve hadislerde dinde derin kavrayış (dinde tefakkuh) anlamı yüklenmiştir. Kelimenin hadislerde öğrenmeye dayalı dinî bilgi anlamında kullanıldığı da görülmektedir.

Sahabe devrinde kullanılan "fıkıh" kelimesiyle mutlak manadaki "ilim" kastediliyordu. Fıkıh Ekber tabiri, akâid ve tevhid ilmini, Fıkıh-ı Vicdâni kavramı, nefis terbiyesi ve ahlâk ilmini, sadece fıkıh kelimesi ise, ameli konuları kapsıyordu.

Hadis tedvin sürecinin başlamasıyla birlikte fıkıh kavramı bakımından bir diğer gelişim aşaması ortaya çıkmıştır. Fıkıh kelimesi artık, Kitâb ve Sünnet naslarıyla sabit olan hükümleri bilmek yanında, bu naslar üzerinde yürütülen akli çıkarım faaliyetini ve bunun sonucunda ulaşılan bilgileri ifade etmeye başlamıştır. Bu aşamada fıkıh, dinî bilginin her türünü içermektedir.

Fıkıhın, bilimsel bir disiplin haline dönüşmeye başlaması, Ebû Hanîfe dönemine denk düşmektedir. Bu aşamada fıkıh henüz itikad alanından tam olarak ayrılmamışolsa bile, bir tasnif çabası ortaya çıkmıştır. Son aşamada fıkıh kavramı, itikad alanının dışarıda bırakılmasıyla, amelî hükümlerle sınırlı bir çerçeve kazanmıştır.

Fıkıhın teknik düzeyde tanımlanması uzun sayılabilecek bir süreçte gerçekleşmiştir. Sürecin geldiği son aşamada fıkıh, usûlcüler tarafından "**Şer'î amelî hükümleri tafsîlî delillerine dayalı olarak bilmek**" biçiminde tanımlanmıştır. Fakihlerin fıkıh tanımı ise, "şer'î amelî hükümler bütünü" biçimindedir. Mecelle'denin 1. maddesindeki târifte şöyle denilmiştir: "İlm-i fıkıh, mesâil-i şer'iyyei ameliyye"yi bilmektir.

Fıkıh, beşerî ilişkilerin yanı sıra, Allah-insan, insan-eşya ilişkilerini ve kişilerin sırf kendilerine dönük davranışlarını düzenleyen kuralları da içinde barındırmaktadır. Hukuk ise, beşerî ilişkilerin yalnızca bir bölümünü, karşılıklı hak ve vecibe dengesi içinde konu edinip düzenlemektedir.

Fıkıh ve hukuk arasında kuralların bağlayıcılık niteliği bakımından bir karşılaştırma yapıldığında, fıkıhın daha kapsamlı bir yapı olduğu görülmektedir. Çünkü hukuk yalnızca emredici ve tecvîz edici kurallardan oluştuğu halde, fıkıh bunlara ilave olarak tavsiye edici türde kurallar da içermektedir. Bütün bunlar dikkate alındığında İslam hukuku kavramı, fıkıhın içinde yalnızca karşılıklı hak ve vecibe ilişkisi kuran davranışları düzenleyen emredici ve tecvîz edici kurallar bütünü biçiminde tanımlanabilir.

İslam hukuku ile ilahî hukuk düzenleri arasında kaynak ve amaç birliği bulunmaktadır. Çünkü bu hukuk düzenlerinin hepsi de aynı geleneğin temsilcisidir. İslam hukukunun

kendinden önceki ilahî hukuk düzenlerini yürürlükten kaldırmış olması, aralarındaki ilişki biçimini belirleyen bir diğer husustur.

İslam hukukunun Roma hukuku ile ilişkisini açıklamak için birbirinin tersi iki görüş ileri sürülmüştür. Onlardan biri, Roma hukukunun İslam hukukunu etkilediği, hatta İslam hukukunun ondan iktibas edildiği biçimindedir. Bu görüşün hiçbir bilimsel kanıtı dayanmadığı araştırmalarla gösterilmiştir. Diğer görüş ise, İslam hukukunun sonraki dönemlerde Latince'ye yapılan çeviriler yoluyla Roma hukukunu etkilediğini iddia etmektedir. Bu iddianın bilimselliği de, açık bir biçimde kanıtlanmış değildir.

İslam hukuku ile Câhiliye hukuku arasındaki ilişki, ibkâ, ıslâh ve ilgâ terimleri ile ifade edilmektedir. Câhiliye hukukunun İslam'ın ilkeleri ile uyumlu bir kısım hükümleri aynen korunmuş (ibkâ), bir kısmı düzeltilerek alınmış (ıslâh) ve diğer bir kısmı da tamamen reddedilerek yürürlükten kaldırılmıştır (ilgâ).

İslam hukukunun temel özellikleri:

İslam hukukunun, onu diğer hukuk düzenlerinden ayıran bazı temel özellikleri bulunmaktadır. Bunları ilahî iradeye dayanması, kuralların ihlâline bağlanan yaptırımın dünyevî ve uhrevî olmak üzere ikili karakterde olması, yasama yoluyla değil, bilimsel doktrin niteliğinde teşekkül etmesi ve soyut değil, meseleci (kazuistik) yöntemle geliştirilmesi biçiminde sayabiliriz.

İslâm Hukukunun Sistematiği

Bilindiği üzere İslâm hukuku, önce usûlü'l-fıkh ve fîrûu'l-fıkh olmak üzere iki ana kola ayrılır. Yaşanan hayatla ilgili şer'î-amelî hükümlerin kaynaklarını ve bunlardan elde edilmiş yöntemlerini konu edinen dalına usûlü'l-fıkh dendiğini öğrenmiştik. Bu kaynak ve yöntem bilgisiyyle elde edilen somut amelî hükümler bütünü de fîrû olarak adlandırılmıştı. Kaynak ve yöntemin asıl (gövde-temel), buna bağlı tespit edilen hükmün fer' (dal-ayrıntı) oluşu bu isimlendirmelerin mantığını ortaya koymaktadır.

Fıkıh insan ve toplum hayatının bütün yönlerini kuşatan, sadece maddî ve bedenî değil aynı zamanda manevî ve rûhî boyutları da içeren bir kapsama alanına sahiptir. İşte bu çok boyutlu özelliği onun sistematik yapısı üzerinde belirleyici olmuştur.

İslâm hukuku veya fıkıh dendiği zaman akla ilk planda fîrûu'l-fıkh alanı gelir. Genel fıkıh eserlerinde incelenen fîrû konuları ibâdât ve muâmelât olarak iki ana bölüme ayrılmıştır. Her ne kadar bölüm başlıkları olarak bu kavramlar fıkıh eserlerinde kullanılsa da mükellefin Allah'a yönelik görevleri yani ibadetleriyle ilgili hükümler ibâdât; hukukî nitelikli sosyal ilişkileri düzenleyen hükümler ise muâmelât bölümünü oluştururlar.

Gündelik hayatta aynı şekillerde ve sık karşılaşıldığı için âdât da denen muâmelât alanı, borç ilişkilerinden evliliğe, uluslararası ilişkilerden yargılamaya, ticaretten mirasa, ceza hukukundan eşya hukukuna çok çeşitli bir içeriğe sahiptir. Böyle olduğu içindir ki, muâmelât terimi de zamanla daraltılmak zorunda kalmıştır. Süreç içerisinde ceza hukuku ile ilgili olanlara ayrı bir genel başlık bulunmuş ve bunlara ukûbât denmiştir. Klasik fıkıh eserleri böyle genel bir sınıflama ile işte bu üç alana ayrılmıştır.

Daha sonraları aile hukuku ile ilgili hükümler münâkehât ve müfârakât, yargılama ile ilgili olanları mürâfaât veya muhâsemât, miras hukuku ile ilgili hükümler terikât bahisleri olarak isimlendirilmiştir. XIX. yüzyılda gerçekleşen kanunlaştırma hareketlerinden sonra muâmelât terimi artık daha çok mâmelek yani mal varlığıyla ilgili hükümleri, bir başka deyimle mâlî muâmelâtı ifade eder hale gelmiştir.

Son yüzyılda tercih edilen isimlendirmelere göre ise şahıs, aile ve miras hukuku bir bütün halinde ahvâl-i şahsiyye (el-ahvâlü's-şahsiyye), borçlar hukuku "ukûd ve iltizâmât", ceza hukuku "cinâyât", anayasa hukuku "düstûr" veya "nizâmül-hükm" terimleriyle ifade edilmeye başlanmıştır.

Burada Őu noktayı belirtmeliyiz ki, hem klasik dönemlerdeki ibâdât - muâmelât - ukûbât sacayaklı ayırımın hem de yukarıdaki ilk modern ayırımın fikhın tamamını ifadede yeterli olmadığı söylenebilir. Nitekim hukuk alanlarının gelişimiyle bağlantılı olarak daha incelikli ayırımlarının yapılması, zaman içinde ortaya çıkan ya da özelleşen hukuk kurallarının bulunması sistematğin detaylandırılmasını gerektirmiştir. Fakat klasik dönemlerde hukuk kurallarına genel bakışın ve onları en belirgin ortak özelliklere göre sınıflamanın benimsendiği gerçeği dikkate alındığında ibâdât – muâmelât - ukûbât Őeklindeki yerleşik üçlü ayırımın mantıklı bir bütünlük arz ettiği de görülür.

Burada hem bir sistematik karşılaştıma imkânı vermesi hem de İslâm hukukundaki kavramsal ya da terimsel karşılıklarını nisbeten izleyebilmek amacıyla, günümüz pozitif hukuk sistematğini vermekte fayda olacaktır.

Temeli Roma hukukuna dayanan modern sistematik, tarafların kimliğine göre kamu hukuku ve özel hukuk olarak iki ana kola ayrılmaktadır. Taraflardan birinin ya da her ikisinin kamu otoritesi yani devlet olduğu hukukî ilişkiler kamu hukuku, eşit kişiler arasındaki hukukî ilişkiler ise özel hukuk alanında ele alınmaktadır.

Kamu otoritesine atıfla âmme hukuku da denen **kamu hukukunun alt dalları** şunlardır: Anayasa hukuku, İdare hukuku, Ceza hukuku, Yargılama hukuku, Mâlî (Vergi) hukuk, Devletler genel hukuku, İş hukuku,

Şahıslara atıfla husûsî hukuk da denen **özel hukukun alt dalları** ise şunlardır: Medenî hukuk (a. Şahıs, b. Borçlar, c. Eşya, d. Aile, e. Miras), Ticaret hukuku, Devletler özel hukuku (a. Vatandaşlık, b. Yabancılar, c. Kanunlar ihtilafı), Fikir hukuku.

Fark edileceği üzere İslâm hukukunun sistematđi günümüz pozitif hukukunda benimsenen özel hukuk - kamu hukuku ayırımından çok daha gerçekçidir. Zira özel - kamu ayırımında “devlet” eksenli bir bakış varken ibâdât – muâmelât - ukûbât sacayaklı sistematik “mükellef/birey” merkezli bir bakışa göre oluşmuştur. Bu sebeptendir ki, yapıyı oluşturmada insanın yaratılıştan sahip olduğu nitelikleri, onun dünyadaki varoluş gayesini ve toplumsal ilişkilerin doğasını esas alır.

Buna göre önce bireyin manevî olarak olgunlaşmasını ve gönüllü olarak “mükellef” hale gelmesini hedefler. Onun için önce temizlikten (tahâret) başlayarak ibâdât konularını ele alır. Ardından onun toplumsal ilişkilerine yani muâmelât alanına geçer ve aile (nikâh) ya da borçlar hukuku (bey‘) ile bu alanı başlatır. Sonra hukuk dışılıkların ve suçların ele alındığı ukûbât yani ceza hukuku konularına değinilir. Sistem tıpkı insan hayatında olduğu gibi genellikle vasiyet ve miras hukuku (ferâiz) ile tamamlanır.

Bu sistematđi takip eden fıkıh eserlerinde konular “Kitab” ana başlığı altında “Bab” ve “Fasıl” alt başlıklarıyla incelenir. Söz gelimi Kitâbu’s-Salât (Namaz) ana başlığı altındaki Bâbü’l-Cenâiz (Cenazeler) alt başlığı ve bunun da altındaki Faslü’n fi’t-Tekfîn (Kefenleme) kısmı veya Kitâbü’t-Talâk (Boşama) ana başlığı altındaki Bâbü’l-İdde (İddet) alt başlığı ve bunun da altındaki Faslün fi Müddeti’l-Haml (Hamilelik Süresi) kısmı gibi. İlgili hükümler söz konusu başlıklar altında meseleci bir yöntemle tek tek sıralanmış, konunun önemli noktaları fer’î meseleler üzerinden aydınlatılmaya çalışılmıştır.

Bu noktada üçlü klasik sistematđi muhtevalarıyla birlikte yakın plana almak uygun olacaktır:

İbâdât

Allah’a yönelik saygımızı ve kulluk görevlerimizi yani onun buyruklarına karşı boyun eğişimizi simgeleyen düzenli davranışlar anlamındaki ibadet kelimesinin çoğulu olan ibâdât alanında Őu ana konular incelenir:

Tahâret (temizlik), Salât (namaz), Zekât, Savm (oruç), Hac, Eymân (yeminler), Zebâih (hayvan kesimi), Udhiyye (kurban), Eşribe ve At’ime (helal veya haram olan içecek ve yiyecekler), Sayd (av ve avcılık), Hazr ve İbâha veya bazı eserlerde İstihsân ya da Kerâhiyye (helal veya haram tutum, davranış ve eşya).

Muâmelât

Bu terim, günlük hayattaki insanî veya sosyal ihtiyaçlarla ilgili hukukî işlem ve bu işlemi tesis etmeye yönelik irade beyanı diye tanımlayabileceğimiz muâmele kelimesinin çoğuludur. Muâmelât alanı çok geniş olduğu için bu çatının altına giren konuları, yukarıda taksim ettiğimiz şekliyle dörde ayırarak vermek daha öğretici olacaktır:

Münâkehât ve Müfârakât: Evlenme ve ayrılmalara yani aile hukukuna ilişkin hükümler şu ana başlıklar altında serpiştirilmiştir: Nikah, Talâk, Radâ‘ (süt akrabalığına bağlı hükümler),

Mâlî muâmelât: Malla ilgili olan akitler ve diğer işlemler yani borçlar ve eşya hukukuna ilişkin hükümler şu ana başlıklarda incelenmiştir: Bey‘ (satım akdi), İcâre (kiralama), Şüf‘a (önalım), Kısmet (ortak malların taksimi), İhyâü’l-mevât (ölü arazilerin kullanıma kazandırılması), Rehn (rehin ve ipotek), Şerike (şirketler, ortaklık)

Mürâfaât veya Muhâsemât: Anlaşmazlıkları mahkemeye intikal ettirip davada taraf olma anlamına gelen bu terimler günümüzde yargılama hukuku diye bilinen alanı ihtiva ederler. Şu ana başlıklar bu bölümde ele alınırlar: Edebü’lkâdî (yargılama süreçleri ve usûlü), Şehâdât (tanıklıklar), Da’vâ, İkrâr, Sulh

Terikât: Ölünün geride bıraktığı mal varlığı anlamındaki terike veya tirke kelimesinin çoğulu olan terikât miras hukukunu karşılamaktadır. Vesâyâ (vasiyetler) ile Ferâiz (miras hisseleri) bölümleri bu alanın iki temel konusunu teşkil ederler.

Muâmelât alanı içinde olmasına rağmen içerikleri dolayısıyla bu dörtlü gruplandırmadan birisine sokulamayan başka bazı ana başlıklar da bulunmaktadır. Günümüzdeki modern hukuk taksimatına göre daha çok şahıs hukukunu ilgilendiren bu başlıkları da şöyle sıralayabiliriz: Hacr (sözlü tasarrufları kısıtlamak), Mefkûd (kendisinden haber alınamayan kişi), Me’zûn (akit yapma izni verilmiş olan kısıtlı), İtâk (köle azad etmek), Mükâteb (özgürlük sözleşmesi yapılan köle), Müdebber (bir tür özgürlük sözleşmesi yapılan köle), İkrâh (tasarrufta bulunmaya zorlamak), Vakf.

Ukûbât

Ceza anlamındaki ukûbe kelimesinin çoğulu olan ukûbât, kanuna göre suç sayılan eylemleri, bunlara verilecek cezaları ve bu cezaların uygulanma biçimlerini ele alan ceza hukukuna karşılık gelmektedir. Cinâyât (müessir fiiller yani adam öldürme veya yaralama suçları), Kısâs, Diyât (diyetler), Hudûd (had suçları ve cezaları), Me‘âkıl (âkile sistemi), Siyer (devletlerarası ilişkiler ve savaş hukuku).

Genel bir karşılaştırma yapmak gerekirse murâfaât veya muhâsemât konuları dışında kalan muâmelât alanının özel hukuka, ukûbât alanının kamu hukukuna denk düştüğü söylenebilir.

FIKİH İLMİNİN DOĞUŞU VE GELİŞMESİ

1. Mezhepler Öncesi Dönem

Fıkıh ilminde mezhepler öncesi dönem üç ana başlık altında ele alınır. Bunlar; Hz. Peygamber, Sahabe ve Tabiîn dönemidir. Hz. Peygamber (s.a.v.)’e gelen ayetlerin birçoğunda, “Sana soruyorlar.”, “Senden fetva istiyorlar.” gibi ifadeler yer almaktadır.1 Hz. Peygamberin bu ve benzeri sorulara verdiği cevaplar fıkıhın ilk örneklerini oluşturmuştur. Ayrıca kaynağa dayanarak hüküm çıkarma işi Hz. Peygamber ile başlamıştır. Peygamber Efendimizin vefatından sonra sahabe yeni çıkan sorunlara, Kitap ve sünnete dayalı olarak çözüm üretmeye çalışmışlardır. Tabiîn döneminde ise Peygamberimiz ve sahabenin uygulamaları geliştirilerek sistemleştirilmiştir. Bu durum mezheplerin oluşmasına zemin hazırlamıştır.

1.1. Hz. Peygamber Dönemi

Hız. Peygamber dönemi fıkhın oluşmasında en önemli dönemdir. Bu dönemin on üç yılı Mekke, on yılı da Medine’de geçmiştir. Mekke döneminde Hız. Peygamberin tebliği daha çok inanç ve ahlaka yöneliktir. İnanç ve ahlakla ilgili ilkeler ibadetlerin ve sosyal ilişkilerin temelini oluşturmuştur. Mekke döneminde fıkhî hükümler azdır ve genel kural niteliğindedir. Medine dönemi, fıkhî tarihi açısından önemlidir. Bu dönemde toplumsal yapı oluşmaya başlamıştır. Buna bağlı olarak bireysel alanda olduğu gibi toplumsal alanda da önemli düzenlemeler yapılmıştır. Müslümanlar arasında yapılan kardeşlik anlaşması ile diğer dinî gruplarla yapılan Medine Sözleşmesi buna örnek verilebilir. Medine döneminin en belirgin özelliği fıkhî hükümlerin tedricî olarak konulmasıdır. Yani, toplumun henüz hazır olmadığı bazı konularda, hükümler zaman içinde aşamalı bir şekilde konulmuştur. Örneğin, içki üç aşamada yasaklanmıştır. Hız. Peygamber, gelen vahyi açıklamış, uygulamalarda bulunmuş ve sahabenin bazı davranışlarını onaylamıştır. Böylece fıkhî hükümlerin ilk örnekleri oluşmuştur. Kur’an-ı Kerim, insan hayatıyla ilgili bütün sorunlara açık hükümler koymamıştır. Bir kısmını açıklamış, bazı konularda ise bir takım ipuçları vererek, insanların bunlar üzerinde düşünmelerini tavsiye etmiştir.

Kur’ân ayetleri inmediği zamanlarda, Hız. Peygamber teşriî faaliyette bulunuyordu. Böylelikle teşriî’in ikinci kaynağı olarak sünnet, Kur’an’ı teyid etmekte, mücmellerini açıklamakta veya Kur’an’ın sükût ettiği yerlerde doğrudan doğruya hüküm koymaktaydı.

Hız. Peygamber’in sünneti, Kur’an’ın uygulamasıdır. Peygamberimiz hayatında, Allah’ın açık hükümlerini uygulamış, işaret edilenleri vahiyden aldığı yetkiyle açıklamış ve bazen de ashabıyla istişare ederek görüşerek hükümler vermiş, uygulamalar yapmıştır.

Hız. Peygamber (sav)’in hayatta olduğu dönemde fıkhî hükümler, insanların maslahatı esasına dayalı olarak tedricî, kolaylık ve nesih esaslarına dayanıyordu.

Hız. Peygamber, kimi zaman sahabeye danışarak bazen de bilgi ve tecrübelerine, içinde yaşadığı çevre şartlarına göre kendi rey ve içtihadı ile verdiği hükümler isabetli değilse vahiy tarafından düzeltilmiştir. Örneğin, Hız. Peygamber Bedir Savaşı’nda Müslümanların eline geçen esirler hakkında nasıl bir uygulamanın yapılacağı konusunda sahabenin ileri gelenleriyle istişare etmiştir. Hız. Ebu Bekir savaş esirlerinin fidye karşılığı serbest bırakılmalarını önermiş, Hız. Ömer ise cezalandırılmalarını istemiştir. Peygamberimiz, Hız. Ebu Bekir’in görüşünü benimseyerek bedel karşılığında esirleri serbest bırakmıştır. Bunun üzerine gelen ayet Hız. Ömer’in görüşünün daha doğru olduğunu şöyle ifade etmiştir: “Bir peygamberin, yeryüzünde üstünlüğünü perçinlemedikçe esirler edinip onları fidye karşılığında serbest bırakması uygun düşmez. Siz dünyanın geçici menfaatini istiyorsunuz. Allah ise ahireti kazanmanızı istiyor. Allah azizdir, hakimdir.”

Hız. Peygamber’in ictihadları, sahabeye ihtiyaç duyulduğunda ictihad etmeleri konusunda teşvik edici olmuş ve onları cesaretlendirmiştir.

Hız. Peygamber döneminde bazı sahabiler Hicaz Bölgesi’nin dışındaki şehirlere gönderilmiştir. Örneğin, Yemen’e gönderilen Muaz b. Cebel, Hız. Peygamberin, “Gittiğin yerde ne ile hükmedeceksin?” sorusuna, önce Allah (c.c.)’ın kitabı, sonra Hız. Peygamberin sünneti ile cevabını vermiştir. Bu ikisinde çözümünü bulamadığı konular için de kendi rey ve içtihadı ile hükmedeceğini söylemiş ve Hız. Peygamberin takdirini kazanmıştır. Bu olay gösteriyor ki Hız. Peygamberin zamanında rey, içtihat fıkhın kaynakları arasında vardı. Çünkü herkesin, her zaman sorunlarını Hız. Peygambere iletme ve ondan anında cevap alma imkânı yoktu. Bu durumda sahabenin ileri gelenleri açık bir nas bulunmayan konularda içtihat ederek çözüm üretirlerdi. Elde edilen sonuçlar Hız. Peygambere sunulurdu. Bunlar yanlıssa Hız. Peygamber düzeltir, doğru ise onaylardı. Sahabenin onaylanan bu içtihatları takriri sünneti meydana getirmiştir.

Sahabe hem Allah Rasulü (sav) hayattayken onun huzurunda ve gıyabında hem de vefatından sonra ictihad etmiş ve fıkhın gelişmesinde öncü rol oynamışlardır.

Allah Rasulü, kendi zamanında bir takım konularda yapılan doğru icthatları kabul etmiş, “Kur’an’da ve Sünnette bulmadığım konularda kendi icthadıyla karar vereceğim” diyen Muaz b. Cebel (r.a.)’i olumlu şekilde karşılamıştır.

Usulcülerin çoğunluğu Hz. Peygamber’in yanında sahabenin icthad etmesini mümkün görmekte birlikte bunu O’nun açıkça izin vermesi şartına bağlamışlardır.

Hiz. Peygamber (sav) zamanında, öğretmenlik, emirlik, savaş gibi çeşitli vesilelerle kendisinden ayrı bulunan ashab, Kitap ve Sünnetin açıkça temas etmediği hâdiselerle karşılaştıkça icthada müracaat ediyorlardı. Ancak fırsat buldukları zaman da re’ylerini Rasûlullah’a arz ederek tasdik yahut tashihini alıyorlardı.

Hiz. Peygamber (sav)’den ayrı buldukları zaman sahabenin yaptıkları icthadlara şunları örnek verebiliriz:

1. Ebû Said el-Hudrî’nin rivayet ettiğine göre; iki adam sefere çıkmıştı. Namaz vakti gelince su bulamadılar ve teyemmüm edip, namazlarını kıldılar. Daha sonra namazın vakti çıkmadan suya rastladılar. Biri tekrar abdest alıp namazını iâde etti. Diğeri namazını iâde etmedi. Rasûlullah’ın yanına gelince, durumu anlattılar. Rasûlullah, namazını iâde etmeyene: "sünnete isabet ettin, namazın sana yetmiştir" buyurdu. İade edene ise: "Sen de iki defa ecir kazandın" buyurdular.

Bu hadiseden Şu sonuçlar çıkarılabilir: İbadet alanıyla ilgili karşılaştıkları bir mesele karşısında her iki sahabe de muhtemelen çözüm arama noktasında zihni bir faaliyet içine girmiş ve bunun sonucunda yine her ikisi de icthad ederek böyle bir karara varmışlardır. Burada önemli bir husus da, Hiz. Peygamber (sav)’in bu iki sahabenin ibadet alanındaki icthadlarını normal karşılaması ve onları taltif etmesi olmasıdır. Hiz. Peygamber burada iki icthattan kolay olanını kendi sünnetine uygun bulmuş ve dini sorumluluğun yerine getirilmesi açısından bunu yeterli kabul etmiştir. İhtiyata muvafık hareket eden diğeri sahabeye de, gösterdiği dini hassasiyetinden dolayı iki kat sevap kazandığını müjdelemiştir. Buradan hareketle dinde kolaylığın esas olduğu, fetvada da kolaylık prensibinin esas alınması gerektiği; ancak takva düşüncesiyle tedbiri elden bırakmayan insanların da ayıplanamayacağı, tam aksine övülmesi gerektiği sonucu çıkmaktadır.

2. Sahih hadis kaynaklarında geçtiği üzere Ammar b. Yasir başından geçen bir olayı şöyle nakletmektedir: "Ben cünup olmuştum. Fakat su bulamayınca (bütün vücudumla) temiz toprakta yuvarlandım ve namazımı kıldım. Bunu Rasûlullah’a anlattığımda bana: "şu şekilde yapman yeterliydi" deyip, teyemmümü tarif etti.

Hiz. Ammar burada teyemmümü abdest ve gusûle kıyaslamış, teyemmüm yapmayı gusûle kıyasla bütün vücudunu toprağa sürmek suretiyle cünüplüğünü kaldırmaya çalışmıştır. Hiz. Peygamber (sav) tepki göstermemekle beraber bu icthadında yanıldığını kendisine bildirmiş ve doğrusunu öğretmiştir.

Ammar bin Yasir’in bu meselede yaptığı icthadın Hiz. Peygamber tarafından tashih edildiğini görüyoruz. Hiz. Ammar bir konuda icthatta bulunuyor, fakat bu icthadında isabet edemiyor. Buna rağmen konu ile ilgili hadis-i şerife dayanarak Hiz. Ammar’ın bu hatalı icthadından bile bir sevap aldığını söylersek yanlış olmayacaktır.

1.2. Sahabe Dönemi

Sahabeler dönemi Hiz. Peygamberin vefatı ile başlayıp hicri ikinci asrın başına kadar olan zamanı kapsar. Hiz. Peygamberin vefatından sonra İslam beldelerinin sınırları hızla genişledi. Müslümanlar, yapılan fetihlerle doğuda Hindistan’a, batıda Atlas Okyanusu’na ulaştılar. İslam, bu geniş coğrafyada yaşayan insanlar arasında yayıldı. Sade bir hayat yaşayan Müslümanlar, başka topluluklarla ve onların oluşturduğu uygarlıklarla karşılaştılar. Bunun tabii sonucu olarak çözülmesi gereken birçok problem ortaya çıktı. Bazı sahabeler ilim, anlayış ve vahiyden istifade etme imkânı açısından diğerkilerinden farklıydılar.

Sahabe, Kur'an ve Sünnette hükmünü bulamadıkları meseleler için ilk dönemlerde genellikle istişarede bulunuyorlardı. Onlar, bazen bir meselede fikir birliğine varıyorlardı ve ittifaklarına "icmâ" adı veriliyordu. Bazen de bir konuda görüş birliği sağlanamıyordu. Her sahabînin o konuda fikri başka oluyordu. Bu devirde Kitab ve Sünnette hükmü açıklanmayan meselelerin hükümlerini, nasların ışığı altında çıkarmak suretiyle re'y ichtihadında bulunuyorlardı. Bu devirde rey'in sahası kıyasdan daha geniştir. Daha sonraki devirlerde kıyas, istihsan, mesalihi mürsele, sedd-i zerâyî, istislah adı verilen esas ve metodlar bu devirde re'y adı altında uygulanıyordu.

Hz. Peygamber (sav)'in ahirete irtihalinden sonra meydana gelen yeni olayların hükmü artık O'na (sav) arzedilemiyordu. Bu dönemde Sahabe, devlet görevi, cihad, ticaret gibi çeşitli sebeplerle geniş İslam memleketinin çeşitli bölgelerine dağılmışlardı. Sahabe müctehidleri inananların müşküllerine cevap verme durumu ile karşı karşıya kalmışlardı.

Bu dönemde ichtihad, iftâ ve kaza (yargı) görevini sahabenin büyükleri yürütüyordu. Bunlar, İslâm teşri'inin inceliklerine, maksat ve hedeflerine tam manasıyla vâkıf bulunuyorlardı. Çünkü bu sahabiler, uzun süre Rasûlullah ile beraber yaşamış, ona arkadaşlık etmiş kişilerdi. Şer'î kaynaklardan hüküm istinbatı sırasında kullanılacak kuralları teorik bir şekilde ele almaya ihtiyaçları yoktu. Dinî veya dünyevî herhangi bir olayın hükmünü tesbit ihtiyacını duyduklarında, doğrudan doğruya Allah'ın Kitab'ına müracaat ederler, burada ihtiyaç duydukları konu ile ilgili hükmü bulamazlarsa Resûlullah'm Sünnetine bakarlar, orada da aradıklarını bulamazlarsa Kur'ân ve Sünnetten benzer olaylar araştırırlar, buldukları hükmü karşılaştıkları benzer olaylara da uygularlardı. Benzer olay da bulamazlarsa, İslâm hukukunun koyduğu hükümlerde gözettiği maslahat ve ihtiyaçları gözönünde bulundurarak, karşılaştıkları olaya uygun olan ve maslahatı gerçekleştiren çözümü ichtihad ederek ortaya koyarlardı.

Rasûlullah'ın sağlığında vahiy süreci işlediği ve Hz. Peygamber kendisine gelen vahiy açıkladığı için sahabe bu konuda pek bir sorun yaşamamıştı. Onun vefatının hemen ardından ümmeti kimin sevk ve idare edeceği meselesiyle (imamet) Hz. Peygamber'in defni ve mirası gibi konular bir çözüme bağlanmışsa da teşri'in (yasama veya yasayı yorumlama) kimin tarafından ve ne şekilde yapılacağı (hukukî otorite) sorunu, daha köklü ve sürekli bir tartışmanın eksenini oluşturacaktı. Gerek Kur'an gerekse Sünnet söylenmiş sınırlı açıklamalardan ibaretti ve anlam potansiyeli güçlü olsa bile tamamlanması yönüyle sınırlı idi. Bu ihtiyaç, Muâz hadisi diye bilinen meşhur diyalogda ifadesini bulan "re'y ichtihadi" kavramını gündeme getirdi. Ashabın Peygamber'den sonra beyan işlevini üstlenmesinin temellendirilmesinde kullanılan bu diyalogun sonunda Muâz b. Cebel, Kitab ve Sünnette hükmünü açıkça bulamadığı konularda re'yini devreye sokacağını söylemekte ve Resûl-i Ekrem bunu onaylamaktadır (Ebû Dâvûd, Akdiye, 1; Tirmizi, Ahkâm, 3). Böylece **icthad**, hükmü doğrudan belirlenmeyen hadiselerin hükümlerini bilmenin yolu olarak kabul edilmiş oluyordu.

Hz. Ebu Bekir iki yıl bu görevde kaldı. Onun döneminde dinden dönenlerin (irtidat) ve zekât vermek istemeyenlerin çıkardıkları isyan en önemli sorunların başında gelmekteydi. Müslümanlar uzun süre bu isyanları bastırmak ve toplumun birlik ve beraberliğini sağlamak için çalıştılar. Hz. Ebu Bekir, karşılaştığı sorunları ileri gelen sahabilerle istişare ederek çözmeye çalışmıştır. Örneğin, Hz. Peygamber, müellefe-i kuluba zekâtta bir fon ayırırdı. Bu şekilde onların verecekleri zararları önlemeye, desteklerini elde etmeye ve kalplerini kazanmaya çalışırdı.

Hz. Ebu Bekir, Hz. Ömer'le yaptığı istişare sonucunda, desteklerine ihtiyaç kalmadığı gerekçesiyle onlara pay ayırmadı. Ayrıca bu dönemde birçok problem uzun tartışmalardan sonra bir karara bağlanmıştır. Topluca alınan bu karara ve yapılan içtihadı şûra içtihadı denilmiştir. Örneğin, Kur'an'ın toplanıp kitap (mushaf) hâline getirilmesi şûra içtihadı neticesinde olmuştur. Hz. Ebu Bekir'in vefatından sonra Hz. Ömer halife seçildi. Onun on iki yıl süren halifelik dönemi, fıkıh tarihinde önemli bir yere sahiptir. Müslümanlar yabancı

kültürlerle karşılaşmaya başlamış, Mekke ve Medine'nin dışında Kûfe (Irak), Fustat (Mısır) gibi yeni yerleşim merkezleri kurulmuştur. Ayrıca fethedilen diğer şehirlerde halkın bir kısmı Müslüman olmuş, bir kısmı da önceki inançlarını terk etmeyip Müslümanlarla iç içe yaşamışlardır.

Hz. Ömer, fıkhi konularda istişare etmek için bazı müçtehit sahabilere Medine'den çıkma yasağı koymuştu. O, hakkında Kur'an ve sünnette hüküm bulunmayan bir olayla karşılaştığında, sahabileri toplar, konuyu onlara açardı. Böylece onların görüşlerini alır ve müzakere sonucunda varılan kararı uygulardı. Bu uygulama icmanın oluşmasına ve fikhın temel kaynaklarından biri olarak kabul edilmesine de zemin hazırlamıştır.

Hz. Ömer, zamanın şartlarını dikkate alarak bazen kendinden önceki uygulamalardan farklı hükümler ortaya koymuştur. Örneğin, savaşta elde edilen taşınmazların mülkiyeti, Peygamberimiz döneminde savaşa katılan askerler arasında paylaştırılırdı. Hz. Ömer, bu tür arazilerin mülkiyetlerini vergi almak üzere esas sahiplerine bırakarak yeni bir toprak hukuku sistemini başlattı. Bu uygulama kendisinden sonraki dönemler için örnek teşkil etti. Ayrıca kıtlık yıllarında hırsızlık suçunun cezasını uygulamadı. Hz. Ömer, herkese belli ölçüde ihtiyaçları dikkate alarak hazine (Beytü'l-Mal)den yardım yapmaya başlamış ve maaş bağlamıştır.

Hz. Ömer'in vefatından sonra sahabeler İslam'ı öğretmek için fethedilen ve yeni kurulan şehirlere gönderilmişlerdir. Örneğin yeni kurulan ve Irak'ın merkezi olan Kûfe şehrine yönetici olarak Ammar b. Yasir, kadı ve öğretmen olarak İbn Mesud gönderilmişti. Dördüncü halife Hz. Ali, hilafet merkezini de buraya taşımıştı. Birçok sahabe çeşitli nedenlerle buraya uğramış ya da burada ikamet etmişti. Diğer şehirlerin durumu da Kûfe gibiydi. Bu durum Medine'nin yanı sıra başka ilim merkezlerinin ortaya çıkmasına yol açmıştır. Örneğin, İbn Abbas Mekke'ye, Ebu Musa el-Eş'arî Basra'ya, Abdullah b. Amr Mısır'a, Muaz b. Cebel Şam'a gönderilerek ilim halkaları oluşturmuşlardır.

Sahâbenin bir kısmı ilim, anlayış ve vahiyden istifade etme imkânı açısından diğerlerinden farklıydılar. Mesela Kûfe'de ilmî faaliyetlerini sürdüren İbn Mesud, o çevrenin özel şartlarını da göz önünde bulundurarak hüküm veriyordu. Çünkü sosyal ve kültürel çevre, ihtiyaçlar ve problemler farklıydı. Bu nedenle Kur'an ve sünnetten hareketle içtihatla bulunmuş, kendi görüş ve yorumlarıyla çözümler getirmiştir. Bu konuda son derece başarılı olan İbn Mesud, Irak'ta(Kûfe) “rey” ağırlıklı fıkıh ekolünün temellerini atmıştır. Burada birçok talebe yetiştirmiş ve rey (Kûfe) ekolünün kurucusu kabul edilmiştir.

Kûfe'de gelişen rey ekolüyle eş zamanlı olarak Medine merkezli Hicaz bölgesinde ise Hz. Peygamberin hadisleri ile sahabe fetvalarından oluşan “eser” ağırlıklı “Hicaz” ekolünün temeli atılmıştır. Hicaz ekolünün geliştiği ortamda, Hz. Peygamber döneminde yaşanan sorunlar büyük ölçüde benzer şekilde tekrarlanıyordu. O dönemde verilen cevaplar, o günün sorunlarına da cevap teşkil edebilecek karakterdeydi. Bu nedenle reye fazla ihtiyaç duyulmamıştı. Zeyd b. Sabit ve Abdullah b. Ömer bu ekolün öncülerindendi.

1.3. Tabiiler Dönemi

Sahabeler gittikleri yerlerde dini öğretiyor, talebe yetiştiriyor ve örnek oluyorlardı. Onların yetiştirdikleri talebeler tabiin neslinin âlimleri olmuşlardı. Örneğin, tabiin fakihlerinden Alkame ve İbrahim en-Nehai Kûfe'de bulunan Hz. Ali ve Hz. Abdullah b. Mesud gibi önde gelen sahabilerden ders almışlardır. Hz. Peygamberin vefatından bir buçuk asır sonra yetişmiş çok sayıda âlimin ilmî faaliyetleri sonucunda büyük bir fıkıh mirasının oluştuğu görülmektedir. Bu dönemde birçok fıkıh âlimi yetişmiş, bunlardan Ebu Hanife ve İmam Malik gibi isimler öne çıkmıştır. Bunlar kendi dönemlerinde ortaya çıkan yeni sorunları çözmek için bir takım usul ve kaideler belirlemişler ve bu doğrultuda yeni durumlar için çözümler üretmişlerdir. Onların kendilerine has metot ve prensiplerinin olması, isimlerinin öne çıkmasında etkili olmuştur.

Kûfe ve Hicaz için anlatılanlar, benzer şekilde diğer önemli İslam merkezleri için de geçerliydi. Örneğin, İmam Malik'in oluşturduğu fıkhi hükümler, başta Medine olmak üzere, Mısır, Kuzey Afrika ve daha sonra Endülüs'te meydana gelen problemlere fıkhi çözümler getirmiş ve toplumun ihtiyaçları giderilmeye çalışılmıştır.

Tabi'in âlimlerinin birçoğu Kitap ve sünnete göre içtihat edip hüküm çıkarmışlardır. Asıl kaynaklarda hükmünü bulamadıkları pek çok konuda kendi içtihatlarıyla hüküm vermişlerdir. Böylece bunlar rey ekolünü geliştirmiştir. Fıkıhın alanı genişlemiş ve gerek hoca gerekse bölge farklılığından dolayı farklı içtihatlar meydana gelmiştir. Fıkıhla ilgili yazılı metinler bu dönemde ortaya çıkmaya başlamıştır. Ayrıca hadisler de ilk defa bu dönemde fıkıh konularına göre düzenlenmiş ve bu eserlere de müsannef türü eserler denmiştir.

2. Fıkıh Mezhepleri Dönemi:

Mezheplerin oluşumu tabi'in dönemine rastlar. İslam devletinin sınırlarının genişlemesine paralel olarak fıkıhın alanı da genişlemiştir. Ortaya çıkan yeni problemlere üretilen çözümler farklı düşüncelerin oluşmasına zemin hazırlamıştır. Bu dönemde bir taraftan içtihat faaliyetleri devam ederken bir taraftan da fıkıh ve fıkıh usulü kitapları yazılmaya başlanmıştır. İslam hukuk mezhepleri daha meşhur ifadesiyle fıkıh ekolleri Hz. Peygamber'in (s.a.s) sahabesinin yetiştirdiği tâbiûn adı verilen fakihlerin Kur'ân ve Sünnet'i anlamaya çalışarak oluşturdukları fikhî ekollerin ilk oluşumlarıdır. Tâbiûn döneminin son zamanlarında ulema, bölgesel olarak Hicaz ve Irak ekolü tarzında iki kategoriye ayrılmış, daha sonra âlimlerin bilgi kaynakları, yetişme üslûp ve üstad farklarından kaynaklanan Rey ve Hadis ekolleri ortaya çıkmıştır. Söz konusu ekollerden sonra müctehit imamlar döneminde İslam hukuk mezhepleri, belli isim ve ictihad teknikleriyle daha belirgin olarak hukuk tarihindeki yerlerini almışlardır. Bu mezhepler arasında Hanefî, Şâfiî, Mâlikî, Hanbelî gibi meşhur sünnî olanların yanında hâricî ve şîî gibi sünnî olmayan mezhepler de ortaya çıkmıştır. Sünnî mezheplerin bir kısmı tarihî süreçte, müntesiplerinin kalmaması ve başka diğer sebeplerle canlılığını kaybetmiş, dört meşhur mezhep ise günümüze kadar eser ve müntesipleriyle varlıklarını devam ettirmişlerdir. Fıkıh mezhepleri başta ikiye ayrılır:

a-Tabileri Bulunanlar:Sünnî dört mezhep: Hanefiyye, Şafiiyye, Malikiyye, Hanbeliyye.

Sünnî 4 mezhebin dışındaki mezhepler: Caferiye, Zeydiye ve Zahiriyedir. Bu sonuncusunun müntesibi pek az kalmıştır.

b- Tabileri Kalmamış Olanlar: Bugün tabi ve müntesipleri kalmamış ve fıkıh tarihine geçmiş olan mezheplerin imamları şunlardır: Abdullah b. Şübrüme (v.h. 144), Abdurrahman el-Evzai (v. 157), Süfyan es-Sevri (v. 161), Muhammed b. Abdurrahman b. Ebi Leyla (v. 148), İshak bin Rahuye (Raheveyh, v. 238), Ebu Cafer Muhammed b. Cerir et-Taberi (v. 310), Leys b. Sa'd (v.175), Müzeni (v. 264), Ebu Sevr İbrahim b. Halid Muhammed b. İshak b. Huzeyme (v. 311).

2.1.Hanefî Mezhebi

Ebû Hanîfe (ö.150/767)'ye nisbet edilen mezhebin adıdır.

Ebû Hanîfe'nin adı Numan b. Sâbit'tir. Dedesi Zûtâ İran'dan köle olarak Irak'a getirilerek sahibi tarafından hürriyetine kavuşturulmuş bir kişidir. Babası Sâbit ise hür ve müslüman olarak doğmuş, küçüklüğünde Hz. Ali'yi görmüş ve onun, gerek kendisi ve gerekse nesli için yaptığı hayır dualarına mazhar olmuştur. Ebû Hanîfe hayatının ilk dönemlerinde ticaretle uğraşan ve daha sonra kendini ilme verip ticareti ortaklarıyla devam ettiren zeki bir insandır. Kendisi tâbiûn âlimleri ile görüşmüş ve onlardan ilim ve feyiz almıştır. Bu bakımdan kendisi üçüncü nesle (tebei tâbiûn nesline) mensuptur. Sahabeden bazıları ile görüşüp görüşmediği ve bu sebeple tâbiûndan sayılıp sayılmayacağı konusu tartışılmıştır. Tercih edilen görüşe göre ashabdan bazılarını kendisi küçük yaşta iken görmüştür, ancak onlardan doğrudan hadis rivayet etmemiştir. Tâbiûndan olan üstadları arasında kendisinden en çok istifade ettiği şahıs

Hammâd b. Ebî Süleyman'dır (ö. 120/737). Bu zatın derslerine tam on sekiz yıl devam etmiştir. Son Emevî halifeleri ile Abbasîlerden Mansur ona baş kadılığı teklif etmelerine rağmen o bunu kabul etmemiş bu sebeple de zindana atılmıştır. Daha sonra Bağdat'ta hapisshanedede iken vefat etmiştir.

Çağdaşı olan müctehid âlimlerden İmam Mâlik onun hakkında : "Ebû Hanîfe öyle bir kişidir ki, sana şu direğin altından olduğunu iddia etse isbat edebilir" demiştir. İmam Şâfiî "Bütün insanlar fıkhıta, Ebû Hanîfe'nin aile fertleri sayılır" sözüyle onun fıkıh ilmindeki konumuna işaret ederken, İbnü'l-Mübarek de "Fıkıh'ta Ebû Hanife gibisini görmedim, ondan daha dindâr birini de görmedim" demiştir.

Ebû Hanîfe'nin sayısız fikhî icihadları ve çözümleri vardır, bunlar onun zekâsına ve meseleleri çok seri anlayışına delâlet etmektedir. Ebû Hanîfe'nin, imlâ (öğrencilerine not aldırma) yoluyla da olsa bir kitap yazıp yazmadığı konusu tartışılmıştır. En azından el-Fıkhü'l-Ekber ve Müsned'in ona ait olduğuna dair deliller vardır. Bunlardan başka risale adı verilen küçük hacimde eserleri olduğu da rivayet edilmektedir.

Ebû Hanîfe'nin sahabeden üstadları Hz. Ali ve Abdullah b. Mesud; tâbiînün büyüklerinden üstadları ise Şurayh, Alkama b. Kays, Mesruk b. Ecda, Esved b. Yezid, Âmir b. Şerahîl eş-Şâ'bî, İbrahim Nehaî, Hammâd b. Ebî Süleyman'dır.

Hanefî mezhebi, Irak rey fikhını metodolojik ve doktrinel açıdan Ebû Hanife'nin kendi rengini verip sistemleştirdiği, tarihî süreç içerisinde öğrencilerinin bu sistemi kaydedip geliştirdikleri ve yaydıkları dinî nitelikli sosyal bir olgudur. Mezhep fikhının metodoloji, doktrin ve sistematığının oluşmasında en büyük pay, hiç şüphesiz Ebû Hanîfe'nindir.

Sahabeden Abdullah b. Mes'ûd ile başlayan, tâbiûn fakihleri ile belirginleşen, İbrahim en-Nehaî ile usûl ve yöntemi belli ölçüde berraklaşan, Hammâd ile tecrübî ve nazarî olarak sınanan ve başarı ile uygulanan Irak rey ekolünün artık iyice ortaya çıkmış olan usûl ve yöntemi, İmam Ebû Hanîfe tarafından benimsenerek geliştirilmiştir.

Ebu Hanîfe'nin ilim dünyasına bıraktığı en önemli kazanımlardan birisi, Muhammed Hamîdullah'ın (ö.2002) "fıkıh akademisi" tabirini kullandığı "ictihad şûrası" dır. O derslerinde takrir metodunu değil, istişare ve müzakere usûlünü tercih etmiştir.

Hanefî Mezhebinin İctihad Usûlü:

Ebû Hanife kendi usûlünü şöyle açıklamaktadır. "Rasûlullah'tan (s.a.s) gelen hadisler baş üstüne, sahabeden gelenleri seçer birini tercih ederiz, fakat toptan terk etmeyiz. Bunlardan başkalarına ait olan hüküm ve ictheadlara gelince biz de onlar gibi ilim adamlarıyız."

Hanefî Mezhebine göre herhangi fikhî bir mesele önce Kur'ân âyetleri ile çözülür. Kur'ân'da bir çözüm bulunmazsa, sünnete başvurulur. Ancak Hanefîlerin sünnetin Hz. Peygamber'e dayanmasını tâyin hususunda özel metotları vardır. Bu usûle göre, her an'ane bir sünnet olmayabilir. Mütevâtir ve meşhur hadisler dışında kalan haber-i vâhid ve mürsel hadisler özel incelemeye tâbi tutulur.

Ebû Hanife ictheadlarında kıyas ve istihsana çok yer vermiştir. Kıyas; hakkında Kur'ân ve sünnette hüküm bulunmayan bir meselenin hükmünü, aralarındaki ortak illet dolayısıyla, hakkında nass bulunan meselenin hükmüne bağlamak demektir. Aslında daha önce sahâbe devrinden müctehid imamlar devrine kadar kıyasa başvurulmuştu. Ebû Hanife'nin yaptığı, kıyası kaideleştirmek, çok kullanmak ve henüz meydana gelmemiş hâdiselere de uygulamaktan ibarettir (İbnü'l-Kayyim, İ'lâmü'l-Muvakkîn, 1, 77, 227).

Kıyas uygun düşmeyen yerde Ebû Hanife istihsan yapardı. Ebû'l-Hasen el-Kerhî (ö. 340/951) İstihsânı şöyle tarif eder: "Müctehidin daha kuvvetli gördüğü bir husustan dolayı, bir meselede benzerlerin hükmünden başka bir hükme başvurusudur" (Ebû Zehra, a.g.e., s. 262). İmam Şafiî, istihsanı şer'i bir delil saymamış ve onu " Bir kimsenin keyfine göre bir şeyi beğenmesi, hoş ve güzel bulmasıdır"sözleriyle reddetmiştir. Hattâ o, el-Ümm adlı eserinde, "Kitâbü İbtâli'l-İstihsân" başlıklı bir bölüm ayırarak, istihsân ile hüküm vermeyi şiddetle eleştirmiştir.(bk. el-Ümm, VII,267-277). Ancak Hanefiler istihsânı bu şekilde

anlamamışlardır. Bazan şer'i bir delille çatışan açık (celi) kıyas terkedilerek kapalı (hafî) kıyas yani istihsan yoluna gitmişlerdir. Bazı fıkıh alimlerine göre Hanefî ve Şâfiîlerin istihsan anlayışı dikkatlice incelendiğinde arada önemli bir ayrılığın bulunmadığı görülür. Çünkü Hanefîlerin istihsan yaptığı meselelerin temelinde daima temel delillerden birisi bulunur.

Ebû Hanîfe'nin öğrencileri her zaman kendisini minnet ve hürmetle anmışlardır. Kendisi üstadı Hammâd'ın ders halkasına varis olduktan sonra otuz yıl boyunca ders okutmaya devam etmiş ve bu süre içinde kırkı müctehid seviyesinde olmak üzere binlerce öğrenci yetiştirmiştir. Ebû Hanîfe'nin Önde Gelen Öğrencileri: Ebû Yusuf, İmam Muhammed ve İmam Züfer'dir.

Ebû Yusuf'un Önemli Kitapları:

1.Kitabu'l-Harâc; Ebû Yusuf'un en önemli eseridir.

2.İhtilâfu Ebî Hanîfe ve İbni Ebî Leylâ: Ebû Yusuf bu eserinde kendi hocası Ebû Hanîfe ile hocasının çağdaşı olan Kûfe kadısı İbn Ebî Leylâ arasındaki ihtilâflı konuları ele almaktadır.

3.el-Âsâr: Hocası Ebû Hanîfe'den rivayet ettiği ahkam hadislerini içeren bir kitaptır.

4.er-Reddü alâ Siyeri'l-Evzâ'i: Şam bölgesinin müctehidi olan Evzâ'î'nin Devletler Hukukuna ilişkin görüşlerini eleştiren bir kitaptır.

İmam Muhammed eş-Şeybânî, Ebû Hanîfe'nin talebelerinden olup, hem Ebû Yusuf'dan daha çok eser yazmış, hem de zamanımıza bu kitaplarından çoğu intikal etmiştir. İmam Muhammed "hanefî mezhebinin nâkili" olarak da şöhret kazanmıştır.

Başlıca eserleri; el-Asl yahut el-Mebsût, el-Câmi'u's-Sağîr, el-Câmi'u'l-Kebîr, es-Siyeru's-Sağîr, es-Siyeru'l-Kebîr ve ez-Ziyâdât'tır.

Buraya kadar zikredilen bu altı esere "**zâhiru'r-rivâye**" denir. Çünkü bunlar İmam Muhammed'den tevatür veya şöhret yoluyla nakil ve rivayet edilmiştir.

Zâhiru'r-rivâye kitapları Hâkim Şehîd Mervezî (ö. 334/945) tarafından el-Kâfi adıyla özetlenmiş, daha sonra bu eser de Hanefî fakihlerinden İmam Serahsî (ö. 483/1090) tarafından el-Mebsût adıyla otuz cilt halinde şerhedilmiştir.

İmam Muhammed'in zâhiru'r-rivâye adlı eserlerine nisbeten rivayet yolu onlar kadar sağlam olmayan kitaplarına da "nâdiru'r-rivâye" denir. Bunlar; Rakkıyyât (Rakka kadısı iken kendisine gelen mesâil), Keysâniyyât (el-Keysânî rivayeti), Cürcâniyyât, Hârûniyyât, Hiyel ve Mehâric ile Ziyâdâtü'z-Ziyâdât'tır.

Hanefî mezhebinin önemli kaynakları arasında sayılacak kitaplardan bazılarının şunlardır:

Ebû Ca'fer Tahâvî (ö.321/933): el-Muhtasar ile Şerhu-Me'ânî'l-Âsâr

Ebû'l-Hasen el-Kerhî (ö.340/951): er-Risale fi'l-Usûl

Cessâs (ö. 370/980): el-Fusûl fi'l-Usûl ile Ahkâmu'l-Kur'ân

Debûsî (ö. 430/1038): Takvîmu'l-Edille ile el-Esrâr

Serahsî (ö. 483/1090): el-Mebsût ile Usûlü's-Serahsî

Kâsânî (ö. 587/1191): Bedâi'u's-Sanâi'

Merğînânî (ö.593/1197): el-Hidâye

Bu önemli eserleri yanında Hanefî mezhebinin "Mutûn-i Erbaa" yani dört metin adı verilen ve mezhep içerisinde muteber sayılan eserleri de şunlardır:

Tâcüşşerîa el-Mahbûbî (ö. 673/1274), el-Vikâye

Abdullah el-Mavsîlî (Ö.683/1284), el-Muhtâr

İbnüssâati (ö. 694/1294), Mecmau'l-Bahreyn

Ebu'l-Berakât en-Nesefî (ö.710/1310), Kenzü'd-Dekâk

Hanefî Mezhebinin Yayıldığı Yerler:

Hanefî mezhebi Irak'ta doğmuş ve Abbâsîler devrinde ülkenin başlıca fıkıh mezhebi olmuştur. Mezhep özellikle doğuya doğru yayılarak Horasan ve Mâverâunnehir'de en büyük gelişmesini göstermiştir. Birçok ünlü Hanefî hukukçu bu ülkelere mensuptur. Mağrib'te Hanefîler V. yüzyıla kadar Mâlikîlerle beraber bulunuyorlardı. Sicilya'da ise hâkim durumda idiler. Abbasîlerden sonra Hanefî mezhebinde bir gerileme görülmüşse de, Osmanlı devletinin kurulmasıyla yeniden gelişme olmuş; Osmanlı sınırları içinde, halkı başka bir mezhebe bağlı

olan yerlere bile, İstanbul'dan Hanefî mezhebine sâlik hâkimlerin gönderilmesi, mezhebe buralarda resmîlik kazandırmıştır (Mısır ve Tunus'ta olduğu gibi). Günümüzde Afganistan, Pakistan, Türkistan, Buhara, Semerkand gibi Orta Asya ülkelerinde hanefilik hakimdir. Bugün Türkiye ve Balkan Türkleri", Arnavutluk, Bosna-Hersek, Yunanistan, Bulgaristan ve Romanya müslümanları genel olarak Halefidirler. Hicaz, Suriye Yemen'in, Aden bölgesindeki müslümanların bir kısmı da Hanefîdir (Ebû Zehra, Ebû Hanife, terc. O, Keskiöğlü, İst. 1966, s. 473 vd.).

2.2.Maliki Mezhebi

Malik b. Enes b. Malik b. Ebi Amir el Asbahî'ye nisbet edilen fikhî ekolün adı.

Mâlik b. Enes (ö.179/795), Mâlikî mezhebinin kurucusu olup tam ismi Ebû Abdullah Mâlik b. Enes b. Mâlik el-Yemenî'dir. Dedeleri Yemen valisinden gördüğü zulüm üzerine Medine'ye gelip yerleşmişlerdir. İmam Mâlik Medine'de dünyaya gelmiştir. Başta hadis olmak üzere fıkıh, tefsir, kozmografya dallarında ilim tahsil etmiştir. Kendisinden bin üç yüzden fazla kişi hadis veya fıkıh öğrenmiştir.

Kendisini ilme vermiş bir aile muhitinde büyümüş olan Mâlik, önce Kur'an'ı hıfzetmiş, daha sonra hadis ezberlemeye başlamıştır. Hocaları arasında muhaddis ve kıraat ehlinden Abdurrahman b. Hürmüz, İmam Zührî ve Medine'nin büyük âlimlerinden Rebîâtürre'y gibi zevat vardır. Fikhî melekесinin gelişmesinde ve usûlünün şekillenmesinde rey taraftarı olan hocası Rebîâtürre'y'in büyük tesiri olmakla birlikte, kendisinin hadis ve esere bağlılığı ve hocasının selef'in görüşlerine muhalefeti sebebiyle son zamanlarda onun meclisini terk etmiştir. Hadis rivayeti konusunda gösterdiği titizliği fetva konusunda da göstermiştir. Fetva verme konusunda acele etmemiş söz konusu olan bir problemi iyice araştırıp, detaylı bilgi edindikten sonra fetva vermiştir. Helal ve haramla ilgili konularda söz söylemenin zor olduğunu ifade etmiş, mecbur kalmadıkça bu konularda hüküm vermemiştir.

O, hayatı boyunca Medine'den başka bir yere gitmemiştir. İlimde ihtiyacı olduğu her şeyin, sahih bir şekilde Medine'de bulunduğu inanıyor, manevî havasını teneffüs ettiği Peygamber şehrinde uzaklaşmak istemiyordu. Tahsilini Medine'de yapması ve hayatı boyunca oradan ayrılmamış olmasının, onun fikhinin oluşmasındaki tesirleri büyük olmuştur.

İmam Malik'in zamanı, âlimlerin odaklaştığı bir kısım şehirlerde, daha önce Ashab'ın ve Tabiinin buralara taşıdığı ilimler çerçevesinde, ekolleşmelerin başladığı bir dönemdir. Basra fıkıh ile birlikte, akaidle alâkalı meselelerin tartışıldığı, kelâmî görüşlerden doğan fırkalaşmaların görüldüğü, vaizlerin ve az da olsa fakihlerin bulunduğu bir şehirdi. Burada kendi şartlarına has bir fıkıh ekolü oluşmakta idi. Kûfe ise, İbn Mes'ud'un rivayetlerine dayanan Irak fikhinin merkezini oluşturuyordu. Bu fıkıh ekolünün, İmamı Malik'in de kendisiyle görüşüp bilgi alış verişinde bulunduğu Ebu Hanife'dir. Burada fıkıh, sadece vuku bulmuş olaylara verilen fetvalar üzerine bina edilmiyordu. Meydana gelmiş hadiseler yanında, vuku bulması muhtemel meseleler çerçevesinde bir takdirî ve farazî fıkıh oluşmuştu.

İmam Malik, kendi usulüne dair bir eser yazmadığı gibi, bu konuda açık bir şeyde söylemiş değildir. Zaten, diğer imamlarda olduğu gibi o da herhangi bir ekol oluşturma endişesiyle hareket etmiş değildi. Öğrendiği ilimleri, çevresinde toplanan öğrencilerine aktarırken ve problemlerin çözümü için fetva soranlara fetva verirken, dinin kendisine yüklemiş olduğu sorumluluğu yerine getirme endişesinden başka bir duygu ile hareket etmiş değildir. Onun talebeleri memleketlerine döndüklerinde, halkın meselelerini İmam Malik'in fetvalarına göre çözüyorlardı. Onun fetvalarının yetersiz olduğu konularda ortaya çıkan yeni meseleleri onun usulüne uygun olarak, hallediyorlardı. İşte onun talebeleri, mezheplerinde ihtiyaç duydukları usulü, Malik'in ana hatlarıyla işaret ettiği doğrultularda ortaya koymuşlardır.

İmam Mâlik'in "Muvatta'" adlı eserindeki bazı sözleri ve öğrencileri tarafından derlenen "Müdevvene" adlı eserdeki ictihadları, mensuplarına onun usûlünü tesbit etme imkanını vermiştir. İmam'ın Muvatta'da takip ettiği yöntem, onun fikihteki usulünün temel prensiplerini

açıklar niteliktedir. O fikhî bir mesele ile alâkalı olarak önce hadisi alır, peşinden Medineliler'in o konudaki uygulamalarına değinir, arkasından da Tabi'in ve diğer ulemanın görüşlerini zikreder.

Anlaşılacağı gibi, diğer fakihlerden ayrı olarak, onun fıkıh anlayışında Medineliler'in amelinin özel bir yeri vardır. Ona göre Medinelilerin amelî, sünnetin amelî olarak rivayet edilmesidir. Zira onlar, hayatlarını, aralarında yaşamış olan Hz. Peygamber (s.a.s)'in gösterdiği doğrultuda şekillendirmişlerdir.

Malikî mezhebinin dayandığı temel deliller: 1. Kitap 2. Sünnet 3. Sahabe kavilleri 4. İcmâ 5. Medineliler'in amelî 6. Kıyas 7. İstishab 8. Mesâlih-i Mürsele 9. Sedd-i Zerîa 10. İstihsan 11. rf ve Âdet

İmam Malik'in fikhında Medineliler'in amelinin özel bir yeri vardır. Zira o, Medineliler'in yaşayış tarzını Sünnetin, bir tür pratik rivayeti kabul eder.

İmam Mâlik, Hicaz hadis ekolünü belli bir sisteme kavuşturmuştur. Mezhebin kuruluşunun tamamlanmasında ve yayılmasında onun ortaya koyduğu çaba ve eserler kadar talebelerinin de katkıları olmuştur. Ayrıca mezhep fikhının tedvîn edilmesinde talebelerin kadılık makamlarında bulunmaları ayrı bir önem arz etmiştir.

Mâlikî mezhebinin temel karakteristiğini üç temel özelliğe bağlamak mümkündür. Ehl-i Hicaz fikhının devamı olması, Medine'de yerleşmiş olan uygulamayı kaynak kabul etmesi ve maslahata esaslı bir yer vermesi. Diğer mezhepler gibi bu mezhep de meseleci bir karaktere sahiptir. İmam Mâlik'in kendi eseri Muvatta olup üzerine birçok şerhler yapılmıştır. Bu eser aynı zamanda temel hadis kaynaklarındandır. Mâlikî mezhebinin ikinci temel kaynağı sayılan elMüdevvenetü'l-Kübra Sahnûn ismiyle tanınan Abdüsselam b. Said et-Tenûhî (ö. 240/854) tarafından kaleme alınmıştır. Bu mezhebin diğer meşhur eserlerinden bazıları ise şunlardır:

İbn Ebî Zeyd el-Kayrevânî (ö.386/996), Kitâbü'r-Risâle

el-Bâcî (ö.480/1086), el-Müntekâ Şerhu'l-Muvatta

Sîdî Halîl (ö. 767/1365), Muhtasaru Halîl

Haraşî (ö. 1101/1689), el-Haraşî alâ Muhtasaru Sîdî Halîl

Malikî Mezhebi, başlangıçta Hicaz'da yaygındı. Ancak sonraları çeşitli sebeplerden dolayı bu bölgedeki müntesipleri azalmıştır. İmam Mâlik'in talebeleri sayesinde Malikî Mezhebi Mısır'a oradan da Kuzey Afrika yoluyla, Endülüs'e kadar uzanmıştır.

İmam Malik'in görüşleri, henüz hayatta iken, öğrencileri tarafından Mısır'a taşınmıştı. Mısırlı öğrencilerin memleketlerine döndüklerinde, Malikî fikhına göre yetiştirdikleri öğrencileri vasıtasıyla mezheb, Mısır'da yayılarak yerleşmeye başladı. Ancak daha sonra, Şafî mezhebi buradaki üstünlüğü ele geçirmişti. Bundan sonra, Mısır'da her iki mezheple de amel edilmeye devam edilmiş, yargı işlerinde Hanefî Mezhebi de müracaat edilen bir merci olarak varlığını göstermişti. Ancak daha sonra Fatimîler Mısır'a hâkim oldukları zaman, kaza ve fetva işlerinde Şia ön plana çıkmıştı. Fatimîler, Câmî'u'l-Ezher'i kurarak burayı, Şia Mezhebinin ilmî merkezi haline getirmişler ve Ehl-i Sünnet mezhepleri silinmeye çalışılmıştır. Selahaddin Eyyubî tarafından Fatimî hâkimiyetine son verilince, Ehl-i Sünnet ihya edilmiş, Şafî mezhebi tekrar birinci seviyeye çıkmıştı. Bununla birlikte, Malikî fikhının okutulduğu medreseler sayesinde Malikî mezhebi de devam etmiştir.

Malikî mezhebi, Sicilya, Fas, Sudan'da yayılmış; Bağdat, Basra hatta Nişabur'a kadar uzanmıştır. Malikî Mezhebi, Kuzey Afrika ve Endülüs'te en çok müntesibi bulunan mezheptir.

2.3. Şafî Mezhebi

İmam Şafî (ö. 204/819)'ye nispet edilen fıkıh ekolüdür.

Şafî mezhebinin kurucusu olan Muhammed b. İdris eş-Şafî'nin soyu Kureyş kabilesine dayanır. Gazze'de doğan İmam Şafî iki yaşında iken Mekke'ye getirilmiştir. Küçük yaşlarda Kur'an-ı ezberleyen Şafî Mekke'de Müslim b. Halid ezZencî ve Süfyan b. Uyeyne'den fıkıh ve hadis öğrendi. Genç yaşlarından itibaren fetva vermeye başladığı rivayet edilmektedir.

Yirmi yaşlarında Medine'ye gelip İmam Mâlik'ten Muvatta'yı okuyup ezberledi. Dokuz yıl kadar İmam Mâlik'in yanında kalıp onun vefatından sonra Yemen'e gidip orada kadılık görevinde bulundu. Yemen idaresindeki bazı zalim valiler sebebiyle orayı terk edip Bağdat'a gitmiştir. Burada iki sene kalan İmam Şâfiî, İmam Muhammed eş-Şeybânî'den Irak fikhını öğrendi. Kendi ifadesine göre İmam Muhammed eş-Şeybânî'den bir deve yükü ilim öğrenmiştir.

İmam Şâfiî başta Ahmed b. Hanbel, İshak b. Râhûye, ez-Za'ferânî, Ebû Sevr, Davûd b. Ali ez-Zâhirî, İbn Süreyc, Buveytî, Müzenî olmak üzere birçok talebe yetiştirdi. Kendisi "el-kavlu'l-kadîm, el-mezhebu'l-kadîm" diye anılan ichtihadına dayalı kitaplarını imlâ yoluyla telif etti. H. 198 yılında yeni Mısır valisinin oğlu ile birlikte Mısır'a gitti. Burada iftâ ve tadrîs yoluyla kendi mezhebini yaydı ve "el-kavlu'l-cedîd, el-mezhebu'l-cedîd" diye anılan yeni mezhebini, bir başka ifadeyle eskiye nisbetle değişen ichtihadlarını aksettiren eserlerini yazdı. İctihad usûlünü bizzat kaleme almış başka imamlar varsa da bu konuda kitabı bize kadar ulaşan ilk isim, İmam Şâfiî'dir ki, onun er-Risâle'si, Mısır'da iken yazdığı ve fıkıh usûlü alanında bize kadar ulaşan ilk "usûl" kitâbıdır. Diğer bir eseri olan el-Ümm, o devirde eşî yazılmamış bir fıkıh kitabıdır.

Eserlerinin çeşitli yerlerindeki açıklamalarından onun ichtihad usûlü şöyle anlaşılmaktadır: Şer'î hüküm önce Kur'an'ın naslarına ve Rasûlullah'ın sünnetine müracaatla çıkarılır. Bunlarda açıkça bulunmayan konular ise delâlet yoluyla ve ichtihadla elde edilir. İctihadın en önemli şekli de kıyastır.

Sonuç olarak Şâfiî Mezhebinin Usûlü delil olarak Kitap, Sünnet, İcmâ ve Kıyas'a dayanır. Şâfiîlerin usûlüne mütekellimlerin usûlü de denilmiştir.

Şâfiî, Hanefî ve Malikîlerin aldığı "İstihsan"ı reddeder ve "kim istihsan yaparsa kendisi şeriat koymuş olur" derdi. Masâlih-i Mürsele'yi ve Medinelilerin amelini delil almayı da reddederdi. Bağdatlılar ona "Sünnetin Yardımcısı" lakabını vermişlerdi.

İmam Şâfiî'nin "eski mezhebi"ni kendisinden dört Iraklı arkadaşı rivayet etmiştir. Bunlar Ahmed b. Hanbel, Ebû Sevr, Za'ferânî ve Kerâbîsî'dir. el-Ümm'de yer alan "yeni mezhebi"ni şu Mısırlı arkadaşları rivayet etmiştir: el-Müzenî, el-Buveytî, er-Rabî'u'l-Ceyzî, er-Rabî' b. Süleymân ve başkaları. Şâfiîlerde fetvaya esas olan yeni mezhep görüşleridir. Çünkü İmam Şâfiî eski görüşlerinden rucû' etmiş ve "Benden kim bunları rivayet ederse ona hakkımı helal etmem" demiştir. Ancak basit on beş kadar mesele bundan müstesnadır. Diğer yandan İmam Şâfiî'nin; "Hadis sahih olunca, benim mezhebim odur. Böyle bir durumda, hadisle çatışan bana ait sözü duvara çarpın" (ez-Zühaylî, a.g.e., 1, 37; Muhammed Ebû Zehra, Kitabü's- Şâfiî, 149 vd.) dediği bildirilir.

Şâfiî mezhebinin meşhur bazı âlim ve eserleri şunlardır:

Müzenî (ö.264/877), el-Muhtasar; Şirazî (ö. 476/1083) el-Mühezzeb; İmamü'l-Harameyn el-Cüveynî (ö. 478)1085) el-Burhân fî Usûli'l-Fıkıh ile Nihâyetü'l-Matlab; Gazzâlî (ö.505/1111) el-Mustasfâ ile el-Vasî; Fahreddin Râzî (ö. 606/1209) el-Mahsûl, İmam Nevevî (ö. 676/1277) el-Minhâc ile el-Mecmû'; Şirbînî (ö. 977/1570), Muğni'l-Muhtâc Şerhu'l-Minhâc.

Şâfiî mezhebi özellikle Mısır'da yayılmıştır. Çünkü mezhebin imamı hayatının son dönemini orada geçirmiştir. Bu mezhep, Irak'ta da yayılmıştır. Çünkü Şâfiî fikirlerini yaymaya önce orada başlamıştır. Irak yoluyla Horasan ve Mâveraü'n-Nehir'de de yayılma imkânı bulmuş ve bu ülkelerde fetvâ ile tedrisatı Hanefî mezhebi ile paylaşmıştır. Günümüzde Anadolu'nun doğu kesiminde, Kafkasya, İran, Azerbaycan, Hindistan, Filistin, Seylan ve Malaya müslümanları arasında Şâfiî mezhebine mensup olanlar bir hayli fazladır. Endonezya adalarında ise hâkim olan tek mezhep Şâfiî mezhebidir (Ebû Zehra, a.g.e, 358 vd.).

2.4. Hanbelî Mezhebi

Ebû Abdillâh Ahmed b. Hanbel eş-Şeybânî'ye nisbet edilen mezhebin adıdır.

İslâm'da dört büyük fıkıh mezhebin birisi. Ahmed b. Hanbel 164/780 yılında Bağdat'ta doğdu. 241/855'te yine orada vefat etti. Küçük yaşlarda ilim tahsiline başlayarak Kûfe, Basra, Mekke, Medine, Yemen, Şam, Mağrib, Horasan gibi bölgelere giden Ahmed b. Hanbel, buralarda yaşayan âlimlerden ders alarak muhaddislerden hadis öğrendi. Geçimini babasından miras kalan dokuma atölyesinin kirasıyla sağlamaya çalışarak kira gelirinin yetmediği zamanlarda bazen işçilik yaparak, bazen de yazı yazarak geçimini temin etti. En sıkıntılı zamanlarında bile halifelerin ihsanlarını kabul etmemiş, izzet ve şerefiyle yaşamasını bilmiştir. Küçük yaşında Kur'an ezberledikten sonra on beş yaşında iken hadis tahsiline başladı. Kaynaklarda onun ilk tahsilinin fıkıh olduğu ifade edilmektedir. Zira Bağdat'ta kaldığı dönemde ilk hocaları arasında Ebu Yusuf vardır. Daha sonra İmam Şafî ve diğer âlimlerden ders almıştır. Ahmed İbn Hanbel 30 binden fazla hadisi ihtiva eden Müsned adlı eserini yaklaşık 280 kadar hocadan aldığı rivayetlerden oluşturmuştur

Ahmed İbn Hanbel ilim yolculuğunda öğrendiği hadisleri sadece ezberlemekle kalmıyor, hadislerin ihtiva ettiği fikhî incelikleri de kavrayarak sahabe ve tabiîn fetvalarını toplamaya özen gösteriyordu. Onun ders aldığı hocalarından bazıları Ebu Yûsuf, İmam Şafî, Hüşeym b. Beşir, Veki' b. Cerrah, Süfyan b. Uyeyne, Abdürrezzak es-San'ânî'dir.

Döneminin idarecilerinin zorla kabul ettirmeye çalıştıkları kimi görüşlere karşı koymuş, bunun karşılığında işkence ve eziyetlere maruz kalarak Halife Mu'tasım zamanında yıllarca hapsedilmiştir.

Dört imam içinde usûl ve fetvalarını yazmaktan en çok çekinen âlim Ahmed b. Hanbel'dir. O yalnız hadisleri toplayıp ayırmaya önem vererek bunu kendisine gaye edinmiştir. İşte bu sebeple onun da ictihad usûlü, talebelerinin toplayarak nakil ve neşrettikleri fetvalarıyla ortaya çıkarılmıştır. Bu nakillere göre Ahmed b. Hanbel, ictihad ve fetvalarında Kitab, Sünnet, sahabe görüşü, tâbiûn fetvası, kıyas ve ıstıshab delillerine dayanmıştır.

İbn Hanbel'e göre, aynı konuda aksi bir görüşün bulunduğu bilinmeyen sahabe kavli "icmâ" niteliğindedir. Eğer sahabe görüşleri arasında ihtilaf varsa, ya bunlardan Kitap veya Sünnete yakın olanı tercih eder veya böyle bir tercih yapmaksızın sadece görüşleri nakletmekle yetinir. konu hakkında sahabe görüşü nakledilmemişse, büyük tâbi'lerin re'ylerini kendi re'ğine tercih eder. Mesele hakkında âyet, sahih hadis, sahabe kavli, zayıf ve mürsel eser gibi deliller bulamazsa kıyas yoluna başvurur (İbnü'l kayyim, a.g.e., I, 32). "

Hanbeliler, hakkında Kitap, Sünnet ve İcmâ'a dayalı bir delil bulunmayan maslahatı (kamu yararı) kıyastan sayarlar. Hanbeliler istihsan delilini de kabul ederler. Çünkü istihsan; ya nass veya icmâ' gibi bir delile dayanmakta yahut da zaruret prensibine göre kabul edilmektedir.

Sedd-i Zerâyi, prensibini en şiddetli uygulayan mezhep hanbelilerdir. Bu konuda İbnü'l-Kayyim el-Cevziyye şöyle der: "Maksatlara, ancak onlara götüren vâsıta ve yollarla ulaşıldığına göre, bu vâsıta ve yollar da onlara tabi olur ve aynı hükmü alırlar. Allah bir şeyi haram kılmışsa, bu harama götüren yol ve usulleri de yasaklamış demektir. Aksi halde haram kılmanın hikmeti kalmazdı. Meselâ; doktorlar, hastalığı önlemek için, hastayı buna sebep olan şeylerden menederler. Aksi halde hasta daha kötü duruma düşebilir (İbnü'l Kayyim, a.g.e., I, 119).

Hanbelilerin çokça kullandığı başka bir metot "istishâb" adını alır. Bu manası sabit olan bir hükmün, onu değiştiren bir delil bulununcaya kadar devam etmesidir. Onların istishâb metoduna göre verdikleri ban fetvalar şunlardır:

a) Yasaklandığına dair bir delil bulununcaya kadar eşyada aslolan mübahlıktır.

b) Pis olduğunu gösteren bir delil bulununcaya kadar suda aslolan temizliktir.

Ahmed b. Hanbel usûl ve fetvâlarını yazmaktan kaçınmıştır. Bunun sebebi, İslâm'ın asıl ana kaynağını teşkil eden Kitap ve Sünnetle meşgul olmayı ön plâna çıkarmaktır.

Hanbelî fikhî, ahmed b. Hanbel'in talebeleri aracılığı ile nakmedilmiştir. Bunların başında oğulları Salih (ö. 266/879) ve Abdullah (ö. 290/903) gelir. Abdullah, el-Müsned'i ve babasının fikhini gelecek nesillere nakletmiştir. Ahmed b. Hanbel'in yanında uzun yıllar kalan

ve onun fikhını nakleden öğrencileri; Ahmed b. Muhammed el-esrem (ö. 273/886), Abdülmelik b. Abdillâh b. Mihran (ö. 274/887), Ahmed b. Muhammed b. el-Haccâc (ö. 275/888) başta gelenleridir.

Bu mezhebin önemli eserleri arasında şunlar sayılabilir: Hırakî (ö. 334/945), el-Muhtasar; İbn Kudâme (ö.620/1223), el-Muğnî; İbn Teymiyye (ö.728/1328), Mecmûatü'l-Fetâvâ; Buhûtî (ö.1051/1641), Keşşâfü'l-Kınâ' an Metni'l-İknâ'.

Hanbelî mezhebinin fakihleri çok güçlü olduğu halde, istenilen ölçüde yayılmamıştır. Halktan bu mezhebe bağlı olanlar azınlıkta kalmışlardır. Hatta hiçbir İslâm ülkesinde çoğunluğu teşkil edememişlerdir. Ancak Necid ile Saud (ö. 795/1393) ailesi Hicaz bölgesine hâkim olduktan sonra Arabistan yarımadasında Hanbelî mezhebi oldukça güçlenmiştir.

İSLÂM HUKUKUNDA KÜLLÎ KAİDELER

İslâm Hukukunun genel prensipleri Küllî kaideler şeklinde ifade edilmiştir. Küllî kaide “Kendi konusuna giren hâdiseler hakkında umumi teşriî hükümler ihtiva eden, düstûrî ve kısa cümlelerle ifade edilen Küllî ve fikhî esaslardır.”

Küllî kaide yerine, bazen Zabıt, Nazariye, Eşbah ve'n-Nezâir ve Prensip gibi kelimeler de kullanılmıştır. Bunlar arasında bazı mana farklılıkları olmakla birlikte, genel olarak aynı anlama gelmektedir.

Küllî kaideler sahasında “el-Furûk” adlı meşhur eserin müellifi Karafî, bu kaideleri şöyle takdim ediyor: “Bu kaideler fıkhîta oldukça mühimdir, faydaları çoktur. Bunları ihatadaki gücüne göre fakîh, büyür ve şerefi artar. Fıkhın güzelliği bu kaidelerle ortaya çıkar ve bilinir. Fetva usûlleri bunlarla anlaşılır.”(Karafî, el-Furûk, I, 3)

Ali Himmet Berkî'ye göre, küllî kaideler İslâm Hukukunun âyinesi mesabesindedir. Küllî kaideler İslâm Hukukunun ne derece makul ve muhkem esaslara dayandığını gösteriyor. Öyle muğlak ve karışık hadiselerle tesadüf olunur ki, insan bunların hukuki mahiyetlerini anlamak için günlerce düşünmek zorunda kalır. İşte böyle güç bir hadiseyi tahlilde küllî kaidelerden büyük istifadeler edilir(Berkî, Hukuk Mantığı ve Tefsir, Ankara, 1948, s., 120).

İslâm Hukuku, doğuşundan fikhî mezheplerin teşekkülüne kadar, nasların şerh ve tefsiri neticesinde ortaya çıkan ictehadlarla gelişti. Fukahanın şer'î kaynaklara istinaden verdikleri bu fetvalar, bir araya toplanarak fıkhî sahasındaki eserler yazıldı. Bu ilk dönemde İslâm Hukuku, bugünkü modern kanunlarda olduğu gibi, umumi esasları konmaksızın fûru' meseleler tarzında tedvin edildi. Günümüzde modern kanunlar, hukukçular tarafından en detaylı bir biçimde temel esaslarıyla birlikte meriyyete konulmaktadır. İslâm Hukukunun nihai şekli bir anda teşekkül etmemiş, bu süreç birkaç asır devam etmiştir.

İşte bu noktadan sonra fukahâ sayıları oldukça fazla olan fûru' meselelerden bazı kaide ve zabıtların tespitine yönelmişler, böylece tedvinde yeni bir dönem başlamıştır. Diğer taraftan Küllî kaidelerin her birisinin ne zaman ve kim tarafından ortaya konulduğunun tespiti oldukça zordur. Bu duruma göre Küllî kaidelerin genel olarak kaynakları Kur'ân-ı Kerim, Hadîs-i Şerifler ve fukahanın ictehadıdır.

Fıkhî mezhepler teşekkül edip müstakil eserler kaleme alındıktan sonra, fıkhî çalışmalarının yeni bir mecraya girdiğini görmekteyiz. İlk zamanlar fetvalar şeklinde tespit edilen meseleler, yeniden ele alınarak bazı esaslara irca edilmiş ve bu temel prensipler, “Küllî kaideler” adı altında toplanmıştır.

Mezhep imamları ve onların talebeleri tarafından verilen binlerce fetvanın sistematize edilmesi ve bir tasnife tabi tutulması yine bu döneme rastlar. Bu dönemde fetvalar o kadar çoğaldı ki, bunları belli kaide ve esaslar altında toplama ihtiyacı kendiliğinden ortaya çıktı. Nitekim bu sahada yazılan eserlerin mukaddimelerine baktığımızda binlerce meseleyi ezberlemenin mümkün olmadığına temasla, Küllî kaidelerin tespitinin bir ihtiyaç ve zarureten doğduğu belirtilmiştir.

Küllî kaidelerin Kitab, Sünnet ve ilk dönemde yazılan fıkhi eserlerde dağınık bir şekilde mevcut olduğu biliniyor ise de, bu günkü manada ortaya çıkışı hicri IV. asrın başlarına rastlamaktadır. İslâm teşri tarihini inceleyen eserleri gözden geçirdiğimizde, İslâm Hukuk tarihini birkaç devrede ele aldıklarını görmekteyiz. Bu eserlerin hemen hepsinde dikkatimizi çeken bir nokta olmuştur. Rasûlullah (s.a.s), sahabe ve mezheplerin ortaya çıktığı dönemler geniş bir şekilde incelendikten sonra, taklit devri veya fikhın gerileme devri diye dördüncü bir dönem eklenmekte, fazla tahlil ve izaha girilmemektedir. Bu dönem, İslâmî ilimler sahasında bilhassa Mâverâünnehir ve çevresinde büyük bir inkişafın olduğu, Kerhî, Debusî, Pezdevî ve Serahsî gibi büyük hanefî fakihlerinin yetiştiği, usûl ve fûrû' sahasında çok değerli eserlerin telif edildiği verimli bir dönemdir. Kanaatimizce İslâm Hukukunda ileri bir merhale olarak kabul edebileceğimiz Küllî kaidelerin ortaya çıkışı ve tespiti de yine bu dönemde olmuştur.

Başlangıçta fıkıh kitaplarında fûrû meseleler arasına serpiştirilmiş halde bulunan bu temel ilkeler birkaç asır sonra müstakil kitaplarda toplanıp değerlendirilmiştir. Birbirine benzeyen ferî meselelerin temel bir kaide altında toplandığı bu kitaplara genelde "Eşbâh ve'n-Nezâir" ismi verilmiştir. Hanefîlerden İbn Nüceym ile Şâfiîlerden İmam Suyûtî, el-Eşbâh ve'n-Nezâir şeklinde aynı isimle eserler telif etmişlerdir. Eşbah kitaplarında fûrû ile karışık bir şekilde toplanan bu ilkeler, zamanla daha da netleştirilip, müstakil kavâid kitaplarında bir araya getirilmiştir. Böylece her amelî mezhebe ait usûl ve fûrû konularını ihtiva eden kavâid kitapları yazılmıştır.

Ancak, Mecelle'nin telifinden sonra, kavâid üzerine yapılan çalışmalar genelde Mecelle'nin başındaki 99 küllî kaide üzerinde yoğunlaşmış, telif edilen eserlerde bu temel ilkeler esas alınmıştır. Son dönemde yazılan kavâid kitaplarının çoğunluğunun Mecelle'nin küllî kaidelerinin şerh ve izahı tarzında yapıldığını görmekteyiz.

Küllî kaidelerin her zaman istisnaları vardır. Ancak yapılan bu istisnalar, ya bir başka kaidenin ruhuna daha uygundur veya hususi ve istihsanî bir hükmü gerektirir.

İslâm Hukukçuları, Küllî kaidelerin tespitinde sadece ayet ve hadislerden istifade etmekle kalmamışlar, Kur'ân lisanı olan Arapça, Belâğât ve Mantık gibi diğer ilimlerden de istifade etmişlerdir.

Mecelle, Osmanlı Devleti zamanında 1869–1876 yılları arasında Ahmet Cevdet Paşa başkanlığındaki bir heyet tarafından bölüm bölüm hazırlanarak kabul edilen, İslam dünyasının ilk ve en önemli medeni kanunu sayılır. Bir giriş ile 16 bölümden oluşmuştur ve 1851 madde içerir.

İslam Hukukundaki Küllî Kaidelere Bazı Örnekler:

1- “Bir işten maksat ne ise hüküm ona göredir.”

Bir iş üzerine bağlanacak hüküm, o işten maksad ne ise ona göredir. Maksad kalbin yöneldiği şey/gayedir.

Bu kaide “Ameller ancak niyetlere göredir” hadisi şerifinden alınmıştır. Amellerin hükümleri, sevaba müstehak olmaları ancak niyetlere göredir. Bunlar niyete göre değişik-liğe uğrar.

Şafiîlere göre amellerin sahih olması ancak niyete bağlıdır. Niyetsiz olan bir iş sahih olamaz.

Bu asla binaen meselâ: Bir şahıs kabını, su elde etmek için yağmurun altına koysa ve ona su birikse, o suya malik olur. Daha sonra bir başkası suyu dökse bunun ücretini öde-mesi gerekir. Amma kabını yağmur altına bu niyetle koymamışsa, biriken suya malik olamaz, bu durumda başkaları da o suyu kullanabilir.

Aynı şekilde birisi ağını veya tuzak aletini avlanmak niyetiyle kurup hazırlasa ve o tuzağa bir kuş takılsa, kuş o ağ sahibinin mülkü olur. Amma ağı kurutmak kasdıyla ipe asmış-sa, ona takılan kuş kendi malı olmaz, başkası onu alırsa ağ sahibi ondan kuşu talep edemez.

Örneğin yitik bir malı koruyup sahibine verme niyetiyle alan kişinin, malın helak olması halinde onu tazmin etmesi gerekmezken; söz konusu malı sahiplenme niyetiyle almış olması

halinde tazmini gerekir. başka bir örnek vermek gerekirse bir devlet büyüğüne ibadet niyetiyle secde edilmesi küfür, bunun saygı amacıyla yapılmış olması sadece günah olarak görülmüştür.

2- “Ukudda itibar mekasıd ve meaniyedir; elfaz ve mebaniye değildir.”

Sözleşmelerde yalnız sözlere ve sözlerin anlamlarına göre değil, faillerin kastına itibar edilerek hükümler konulur. Bu madde, niyet ile ifade arasında aykırılık bulunduğu zaman geçerlidir. Yoksa lafız tamamen bir kenara atılacak değildir. Ayrıca bu madde, lafızların asıl manalarından başka manalarda da kullanılabileceği göz önüne alınarak tespit edilmiştir.

Kaidede “ukud” kaydının bulunması, yeminlerle ilgili hükümleri istisna etmek içindir; zira yeminler amaca göre değil, kullanılan lafızlara göre değerlendirilir. Kısastan af gibi.

Örneğin, bir kişi arkadaşına ‘Şu arabayı sana emanet olarak verdim, 10 lira karşılığında bununla Üsküdar’a gidersin’ dese, bu akit kiralama aktidir, emanet değildir. Çünkü burdaki kullanımda ücret konulmuştur, emanetlerde ise kullanım ve istifadeler ücretsiz olur.

3- “Kelamda asl olan mana-yı hakikidir.”

Söz hakiki anlamı esas alınır. (Ancak hakiki mananın kastedilmesi imkânsızlaşırsa mecaza gidilir.)

Örneğin bir şahıs “Malımı evlatlarıma vakfettim” derse, o kişinin evlatları ve evlatlarının evlatları var ise, şu vakfetme sözü kendi öz evlatlarına sarfedilir. Torunları olanlar, vakfın gelirinden istifade edemezler. Öz evlatları ölse, vakfın geliri torunlarına sarfedilmez, belki fakirlere sarfedilir.

4- “Şekk ile yakın zail olmaz.”

Var olduğu yakinen bilinen bir şeyin aksine kesin delil bulunmadıkça, sonradan meydana gelen bir şüphe ve tereddütten dolayı onun yok olduğuna hükmedilmez; yakın, ancak yakın ile zayi olur.

Örneğin abdestli olan bir kişi, abdestinin bozulup bozulmadığından şüpheye düşse, abdestinin bozulduğuna dair kesin bir bilgi olmadıkça bu şüpheye itibar edilmez, bu abdestle kıldığı namazlar sahih kabul edilir.

5- “Beraet-i zimmet asıldır.”

Beraet-i zimmet: Kişinin temiz ve borçsuz olması demektir. Bir kimsenin başkasına ait haklarla meşgul olmaması ve sorumluluğunu gerektirecek borç gibi bir şeyin zimmetinde bulunmamasıdır.

Örneğin ödünç alan kişi, ödünç malı iade ettiğini iddia ederse, bu kaide gereği onun sözüne itibar edilir. Yine birisi başkasının malını telef etse, bunun mikta-rında ihtilaf edilse, söz telef edenin dediğidir. Mal sahibi iddia ettiği ziyadeliği isbat için delil (iki şahit) getirmekle yüküm-lüdür. Diğer bir misal: Bir kişi, başkasına borç para verdiğini iddia etse, davalı da bunu inkar etse, söz yemini ile beraber davalının dediğidir. Davacının, aslın hılafını isbat etmesi gerek lidir, yani davalının zimmetinin iddia ettiği borçla meşgul oldu-ğunu (iki şahitle) isbat etmelidir. Eğer delili getirirse, aslın hıla fina olarak delil mevcut olmuş olur, bu durumda onun lehine hüküm verilir.

6- “Def-i mefâsid celb-i menâfi'den evlâdır.”

Yani fesadı def etmek, menfaati celb etmekten daha evladır. Diğer bir ifadeyle kötülükleri önlemek, menfaatleri teminden önce gelir.

Fesad ile maslahat çakışsa, fesadı def etmek tercih edilir. Bir işe başlamakla bir takım menfaatler hasıl eden kişi, başka bir taraftan diğer kimselere gelecek zararlara sebep olursa,

yapacağı işine mani olunur. Zira şeriatın yasaklara gösterdiği itina, emirlere gösterdiğinden daha fazladır.

Misal: Kişinin kendi mülkünde olan bir tasarrufu, komşu-lara zarar verirse bundan men edilir. Ancak menfaat daha fazla ise tercih edilir, az bir zarara bakılmaz. Diğer bir misali: Yalan konuşmak fesad/kötü bir iştir, ancak bunun la iki kişinin arasını ıslah murad edilirse, ihtiyaç miktarınca olması caiz olur. Aynı şekilde zorba biri, birinin yanında olan emanet bir eşyayı gasb etmek istese, emanet yanında olan kişi yanında emanet olmadığını söylemekle (yalan söylemek-le), emaneti muhafaza edebilir.

Yararlanılan Kaynaklar:

Memduhoğlu, Adnan, “Sahabenin İctihad Anlayışı”, Doktora Tezi, Konya 2008.

Ebu Zehra, Muhammed, Mezhepler Tarihi.

DİB İlmihâl I, İsam, İstanbul 2000.

Apaydın, H Yunus, “İctihad”, Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi.

İslam İlmihali, Kollektif, İfav, İstanbul 2006.

Karaman, “Fıkıh”, Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi, XIII, İstanbul.

Şa'bân, Z. (1990). İslâm Hukuk İlminin Esasları, Çev. İ. Kâfi Dönmez, Ankara.

Yaman, Ahmet, İslâm Hukukuna Giriş, Atatürk Üniversitesi Açıköğretim Fakültesi Yayınları.

Zeydân, A. (2008). İslâm Hukukuna Giriş, Çev. Ali Şafak, İstanbul.